

Våra skvaltkvarnar

När människan hade hunnit så långt i sin utveckling, att hon kunde ersätta muskelkraften eller den mänskliga arbetsförmågan med någon naturkraft eller mekanisk kraft, då hade hon hunnit långt i sin mödosamma vandring mot välfärdssamhället. Är skvaltkvarnarna det första exemplet på hur man i större skala omsatte en naturkraft — här vattenkraften — till mekanisk kraft och tog den i människans tjänst? — Denna fråga om skvaltkvarnarna kastade jag fram till Sollerö-sonen docent Bror Lindén. Han var lite tveksam inför denna frågeställning och nämnde järnhanteringen i dessa trakter, som givetvis har haft en oerhörd betydelse och måhända var äldre. Därvid skulle man då ha använt vinden som drivkraft, väl att märka som direkt blåster för smältning av järn eller malm.

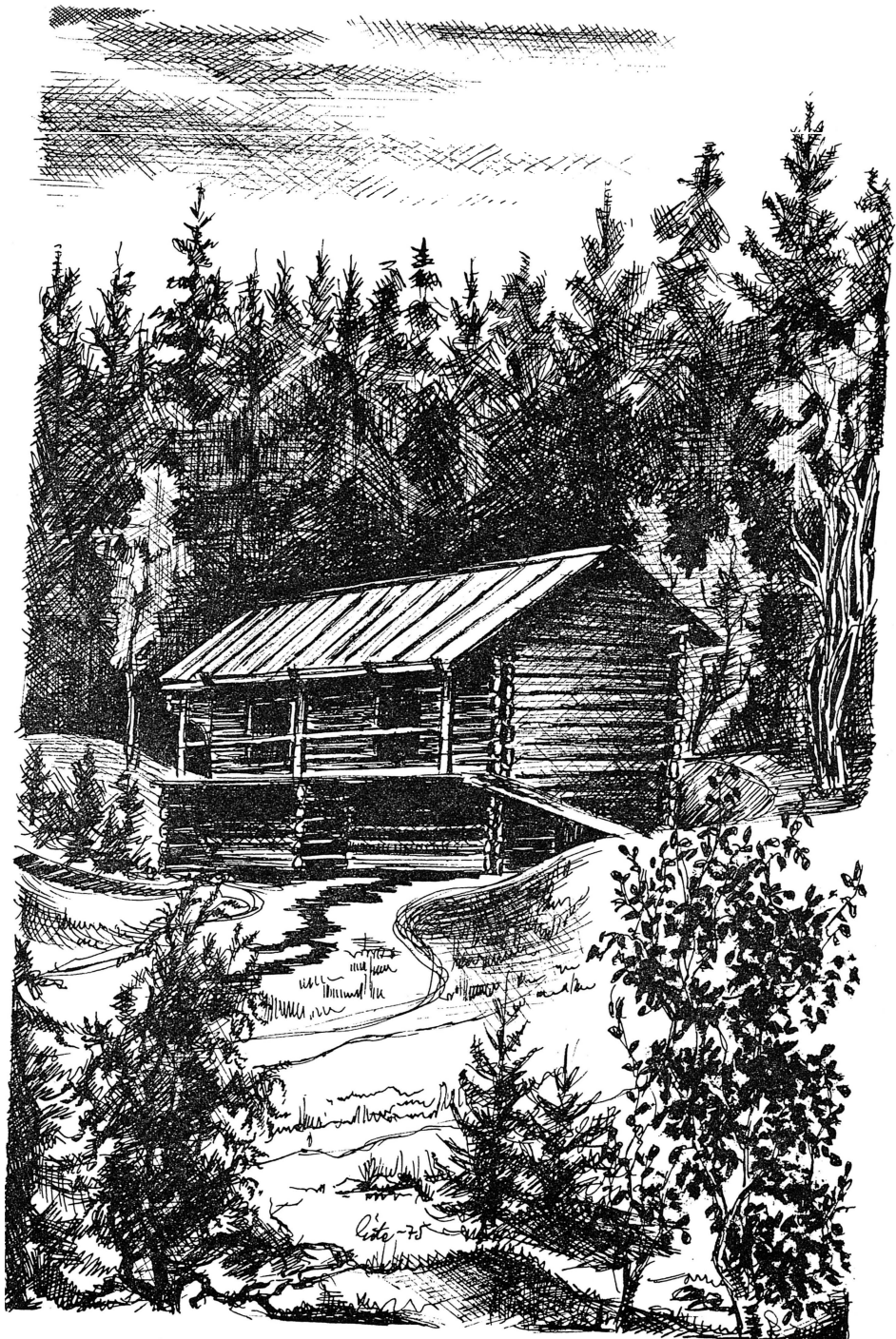
Hur som helst med denna jämförelse så är det ett faktum, att våra skvaltkvarnar är mycket gamla, vilket också framgår av de skrifter, som utgivits genom Ortnamnsarkivet i Uppsala. Författare är docent Bror Lindén och titeln: ”1963—64 års inventering av fäbodar och nybyggen, hyttor, hamnar, sågar, k v a r n a r, fiskerier m. m. inom Kopparbergs län”. Även lekmannen förstår snart, att det här gäller att få fram alla skatteobjekt, såsom det heter i förordet: ”— — till dess samme Uptagne Lägenheet kan, må och böör Skatt-läggias”. De följande citaten i denna artikel är hämtade från nämnda inventering.

DELÄGARE I SKVALTKVARNAR

Vad som intresserar mest idag — främst sockenborna — är vilka som var kvarndelägare, till vilken fäbod eller by de hörde, samt om det finns några namn med anknytning till gårdar och gårdsnamn i dag. Tyvärr finns det många luckor och frågetecken här, alldenstund det här gäller icke bara kvarnar utan ännu mera fäbodar. Vidare är kvarndelägarna mest redovisade i fäbodar med vattendrag, såsom Mångberg, Gesunda, Ryssa m. fl. Vad sedan namnen beträffar, så blir det nog i stort sett bara en gissning, om man försöker anknyta dem till gårdar och gårdsnamn av i dag. Av utrymmesskäl kan vi här icke upptaga hela inventeringen för ”Soldbyggie Sextungh” utan endast tre fäbodställen: Mångberg, Björka, Åsen.

Skräddarkvarn och Viks-kvarn.

Teckn.: Göte Halvarsson.

”*Mångbärgh* 1 Fäbodhställe, hvilkedt Andhers Andersson i Häradzarfwet, Flintte Mattz Nielsson i Ythanmyhra, Niells Niellsson i Amundzarfwedt, Ryss Olof Larsson i Gruddeboo, Buss-Lars Jöns Larsson i Häradzarfwedt, Margeta Encka i Bengdtzarfwedt, Håll Olof Matzsson i Gruddeboo, Tynes Andersson ibidem (samma by), Rulle Mattz Joensson ibidem, Rulle Hans Nielsson ibidem, Påfwels Olof Jönsson i Amundzarfwedt, Böle Joen Nielsson i Häradzarfwedt, Abell Olofsson i Rothhagan och Jöns Pärsson i Gruddeboo. Item 2:ne Ström-qwarnar som ofwanbe:te byars allmoge nyttia.

Biörcka 1 Fäbodhställe som Rull Olof Niellsson i Häradzarfwedt, Andhers Larsson ibidem, Andhers Andhersson ibidem, Erich Pärsson ibidem, Swen Jöns barn ibidem, Andhers Mattzsson i Gruddeboo, Kall Pär Fändrich i Häradzarfwedt, Jöran Jönsson i Bengdtzarfwedt, Boga Jöns Jönsson i Vthanmyhra, Amundz Lars Larsson i Bengdtzarfwedt, Olof Larsson i Gruddeboo, Margeta Enckia i Bengdtzarfwedt, Daniel Jonssons Encka ibidem, Olof Olofsson i uthanmyhra, Knåcka Per Andersson ibidem, Hålle Lars Nielsson i Häradzarfwedt, Jugan Jöns Jönsson i Amundzarfwedt och Joan Jonsson ibidem brucka.

Swartenåhsen 1 Fäbodhställe som Lars Olofsson i Häradzarfwedt, Mårten Joensson i Småiönsbo, Diupåhls Lars Pärsson i Häradzarfwedt, H:o Margeta i Bengdtzarfwedt, Mattz Jönsson ibidem, Rull Olof Nielsson i Småiönsboo, Andhers Larsson i Häradzarfwedt och Carin Enckia brucka”.

Som synes har namnbildningen icke så mycket gemensamt med våra namn, men en del känner man igen. Åsens fäbodar kallas här Swartenåhsen, troligen efter Svartntjärn, som ligger söder om Åsberget. Flera som bo där är från ”Småiönsbo” på själva ön. Namnet är nu obekant, och det kan tänkas att det är någon mindre bygrupp på Sollerön.

Icke mindre än 20 fäbodar på Solleröskogen är upptagna i denna inventering, däribland många långfäbodar. Vidare är det anmärkningsvärt, att det fanns skvaltkvarnar bl. a. i ”Fleneby, Bårbärgh, Seelen, Lindhon, Råssbärgh, Sexby”. Sammanfattningsvis heter det:

”Uthi MångåensStrömen 13 st:n Strömqvarnar, som Soldhbyggiareners alla tillhoopa bruka”.

Med denna inventering får man ett nytt bevis på hur gammalt och väl utbyggt Solleröns fäbodsystem varit, då man till och med haft skvaltkvarnar så långt bort som i Sälens, Lindans, Säxa m. fl. fäboddar. Här kan man ej tala om någon primitiv livsföring i vanlig mening. Vägförbindelserna västerut genom skogarna var säkerligen — med dåtidens krav — goda. Här kommer legenden om Malin osökt in i bilden, då folket på 1300-talet flydde undan pesten västerut på skogarna. Säkerligen fanns det redan då fäboddar, dit man kunde fly från den hemska farsoten och få en tillfällig boplats i avvaktan att pesten skulle försvinna.

KVARNLAGEN EN VIKTIG ORGANISATION.

Människan i det moderna samhället är ofta benägen att betrakta våra förfäder som primitiva naturbarn, som icke hade något begrepp om organiserad samlevnad. Detta är emellertid ett stort misstag. Både deras bebyggelse och livsföring var sådan, att det fordrades samarbete och samliv, som nästan gränsade till kollektiv. Byarna var tätbyggda och likaså fäbodarna, och knappast någon levde isolerad. Ett typiskt exempel har vi i soldatrotarna, som var en mycket viktig organisation.

Men nu gäller det kvarn-lagen, vanligen ett lag för varje skvaltkvarn. Alla gårdar på ön har av gammalt haft del i någon kvarn. För varje kvarnlag stod en ”kvarnfogde”, vars uppgift var att förvara nyckel, verkställa lottning för malning, ombesörja reparationer, föra räkenskaper m. m.

Varje kvarnlag hade sammanlagt 144 andelar, som kallades timmar, motsvarande alla timmarna i en vecka, sex maldygn om 24 timmar. Malningsturerna bestämdes genom lottning, och en sådan malningstur kallades ”stund” och räckte ett dygn. Det förekom att samma hushåll hade del i flera kvarnar. Kvarnstämmor hölls angående gemensamma angelägenheter, och ”arbetsbok” fördes med kon-ton för varje delägare.

VARJE DELÄGARE SIN EGEN MJÖLNARE.

Det räckte ej att en bonde var kvarndelägare, han skulle också vara

sin egen mjölnare. När han kommit till kvarnen, satt in hästen i stallet och lassat av säckarna, gjort upp eld i stugan och fått litet mat, började förberedelserna. Han tog kvarnhackan han hade med sig och "hackade kvarnen";* varpå säden slogs på "kvarntuten" och dammluckan drogs upp. Det ramlade och dånade, säden släpptes på, och damm och mjöl yrde runt kvarnstenarna. Någon "hatt" över kvarnstenarna fanns icke och ej heller någon mjöltrumma. Mjölet lade sig på laven runt kvarnen och sopades sedan ner i säckar. Det tog tid, och ofta blev det natt, och ibland måste han gå in i stugan, se till elden och ta sig en matbit. Kanske också en tupplur! Men hem kom han, och glad var gumman, som nu kunde sätta igång med bakningen.

Hur blev mjölet? frågar man. Naturligtvis kan det inte jämföras med det som man nu får vid våra "tullkvarnar", där det finns både skalmaskiner och sikt m. m. Mest var det korn i dessa bygder, och hade man då rensat säden bra, så blev också mjölet därefter. Om då "mjölnaren" kunde sin sak! Till bakning av tunnbröd gick det säkert bra. Gällde det "kokmjöl" — till välling och gröt — kunde man nog sikta det för hand.

* Man hackade själva rivsidan och refflorna på de båda kvarnstenarna löparen och liggaren — för att malningen skulle gå normalt.

DE FLESTA KVARNARNA I MÅNGÅN.

Vi skall i det följande begränsa oss till Mångån, där de flesta skvaltorna låg mellan Siljan och nuvarande Mångbro. Icke mindre än 11 kvarnar fanns där, varav 5 parkvarnar. De låg i följande ordning från Siljan: Bugåniskvarn, parkvarnarna Nykvarn och Storkvarn, Rotakvarn och Digerkvarn, Sånka* och Pjånka, Skraddarkvarn och Vikskvarn (den enda till våra dagar bevarade), samt ovanför landsvägen där den nuvarande tullkvarnen ligger Hållkvarn och Yftkvarn. I denna senare var antalet delägare stort, och därför skärptes behovet av en fast kvarnordning. Inledningen i denna lyder: "När fogden sammankallar laget och den som icke infinner sig på utsatt ställe pliktar 12 skilling banco . . ."

* *sånka* — samla hop något sparsamt förekommande.

KVARNMYSTIKEN.

Ingenstans har mystiken blommat så som vid våra skvaltkvarnar,

Mångberg-Holens parkvarn Mångberg

och därtill bidrog många orsaker. Nutidsmänniskan som lever i våra moderna samhällen, där det är ljust hela dygnet, har naturligtvis svårt att förstå något sådant. Men skvaltkvarnen låg ju vid ett brusande vatten, ofta med höga granar ikring. Där fanns förutom själva kvarnbyggnaden den lilla kvarnstugan sammanbyggd med ett litet stall med ett lider emellan, vidare ett litet härbre att förvara säckarna i, alltså en hel liten gård. Inne i stugan brann en liten eld på spisen. När man i mörkret skulle gå ut och se till kvarnen, fick ett tjärbloss ersätta vårt moderna ljus och våra lampor. Och vidare får vi ej glömma, att det för våra förfäder var en realitet att det fanns andra varelser: skrömt, rondan, troll, näcken, och framför allt här — ”Forskall” (strömkarlen). Höll man sig vän med forskall och kastade någon köttbit ner till skovelhjulet, så kunde man få lära sig spela fiol. Han kunde också se till kvarnen, och ibland hände det att han ryckte upp den lilla stugdörren, då mjölnaren slumrat till, och ropade: ”Ä a meli åv a di!” (kvarnen går tom).

MAJOREN DANIEL JONSSON I HÅLLKVARN.

Det var i denna miljö vi finner ”den manhaftige majoren” Daniel Jonsson från Sollerön, född i Bengtsarvet 1599 och död 1664. Han var gift med Karin Danielsdotter, prästdotter från Torsång, född 1611, död 1689. Makarna ligger begravda i Mora kyrka. Majorens porträtt hänger i Mora kyrka och en kopia därav i Sollerö kyrka sedan 1934. Det är få personligheter, som blivit så glorifierade som denne krigare. Han kom hem från 30-åriga kriget i Tyskland som en tapper krigare, befordrad till major, och det lär vara han, som låtit bygga den första broförbindelsen över Sundet till Mora. Men det var tydligen svårt för en krigare att börja anpassa sig i den enkla fredliga bygden. Vid tinget i Mora står han åtalad för uppstudsighet och självsvåld mot ordningsmakten. Enligt den muntliga traditionen är han dock mest beryktad för en gränstvist med leksandsborna. Det bör observeras, att Siljansnäs under denna tid hörde till Leksand. Medan Daniel Jonsson var borta och krigade, hade leksandsfolket trängt sig allt längre in på Solleröns område uppe i Åsens fåbodar, varför den ”manhaftige majoren”, som han kallades, nu helt enkelt brände upp ”inkräktarnas” byggnader och jagade dem tillbaka söderut. Detta var ett grovt brott, och majoren anmäldes för drottning Kristina, och nu gällde det livet. Men en sådan krigare gör man sig icke av med, sade hon, såvida man icke har en som är lika god att sätta istället. Det fanns nu icke, och då fick solleröborna själva välja ett annat straff åt Daniel Jonsson. De föreslog då, att han skulle vara i Hållkvarn en julnatt, en natt då alla onda makter var ute och for i rymden. Det var det värsta straff de kunde hitta på näst dödsstraffet.

Nu är det alltså julnatt, och vid spisen i den lilla kvarnstugan vid Hållkvarn sitter majoren från 30-åriga kriget med värjan vid sidan. För att fördriva tiden har han en tjärpanna på glöden och kokar beck. Klockan är 12, en svart katt hoppar upp i vindögat på gaveln, sticker in huvudet och jamar ängsligt. Majoren tar beckpannan försiktigt och säger i jamande ton: ”Frjos du, piti?” (fryser du, misse?) samtidigt som han slänger den kokande tjäran i ansiktet på katten. — Senare fick man höra att en käring i Leksand blivit blind samma natt utan att någon kunde säga hur det gått till, men man förstod nog —.

Så långt historien. Fakta är emellertid, att det varit rättsliga gräns-

tvister mellan Leksand och Sollerön och att sockengränsen från början varit ganska flytande. Det är ju allmänt bekant, att solleröborna haft ägor och slogmark långt inpå Leksand-Siljansnäs område även sedan rågångarna blivit fasta och ända tills laga skiftet i Siljansnäs. Med glädje kan vi dock notera, att har det någon gång varit rågångstvister mellan Sollerön och Siljansnäs, så är kontakterna nu de bästa. Många ungdomar från de båda socknarna har funnit varandra för livet.

Svenjoan

Kungen står fadder

Ur Födelse- och dopbok.

1780 — 1822

Första barnet, som finns infört i Sollerö församlings äldsta födelse- och dopbok, var Jugen Jon Anderssons och hustrun Anna Olsdotters barn, Sophia, född 22 februari 1780 och döpt 27 februari.

Faddrar:

”Hans Kongl. Majestät Gustaf den III dje igenom Herr Capitain och Riddaren Otto von Knorring.

Öfversten vid Kongl. Dal Regementet samt Riddaren af Kongl. Svärdsorden, Högvälborne Herr Baron Johan Beck-Fries på Näs Kungsgård igenom Fendricken Herr Petter Jacob Holmqvist i Mora. Kyrko Herden Johan Gustaf Wretlind”.